

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Günah ile Tövbe Arasındaki Mahiyet İlişkisi

The Content Relationship between Sin and Repentance

العلاقة الكيفية بين الذنب والتوبة

Fatih TOK

Doç. Dr. Eskiřehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Assistant professor, Sakarya University, Faculty of Theology

Basic Islamic Sciences, Department of Commentary

Eskiřehir, Türkiye

ftok@ogu.edu.tr

kilinclisami@gmail.com

✉ <https://orcid.org/0000-0003-4881-5455>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 13/07/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 23/04/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Tok, Fatih. “Günah ile Tövbe Arasındaki Mahiyet İlişkisi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan/April, 2024), 288-307.

<https://doi.org/10.31121/tader.1327031>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAř / Türkiye

Öz

Yeryüzünün imar, inşa ve ıslahından sorumlu olan insan, zaman zaman bir hata, günah ya da suç işleyerek hem kendisine hem de çevresine zarar verebilmektedir. Bu durum onu hem insanlar nezdinde hem de Allah nazarında suçlu ve günahkâr kılmaktadır. Ancak Allah (cc), işlediği suçlardan ötürü insanı hemen cezalandırmamaktadır. O, suç işleyen insana hatasını telafi edecek belli bir zaman ve fırsat vermektedir. Bu fırsatın değerlendirilmesi Kur'ân'da tövbe olarak ifade edilmektedir. Araştırmamızda ayetler çerçevesinde günahın mahiyeti ile tövbenin mahiyeti arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda tövbenin, sadece dille ifade edilen bir pişmanlık olmadığı, yalnızca günahkâr müminler değil müşrik, münafık, ehl-i kitap gibi inanç sahipleriyle de alakalı bir kavram olduğu üzerinde durulmaktadır. Araştırma sonunda ortaya çıkmıştır ki, her günahın kendine has bir tövbe süreci olmaktadır. Burada temel belirleyici ise, günahın mahiyetidir. Örneğin araştırmada da ortaya konulduğu gibi şirk, nifak, hakikati gizlemek ya da herhangi farklı bir günahın tövbe süreçleri birbirlerinden farklıdır. Zira tövbe süreci içerisinde yapılması gerekenler, işlenen suçun mahiyetiyle doğrudan alakalıdır. Mümin, müşrik veya münafık bir kimsenin hataları ve verdikleri zararlar mahiyet itibarıyla farklı olduğu için, onların pişmanlık ve telafi süreçleri de birbirinden farklıdır. Tövbe eden insan bir yandan kalbini kötü duygu ve düşüncelerden temizlerken bir yandan da İslam toplumunun güvenilir bir parçası olmaktadır. Bu süreçte ondan, işlediği suçlar sebebiyle topluma ve çevreye verdiği zararları telafi etmesi, dahası işleyeceği salih amellerle yeryüzünün imar, inşa ve ıslahına katkı vermesi beklenir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Günah, Suç, Tövbe, Af

Abstract

The human being, who is responsible for the development, construction and improvement of the earth, can harm both himself and the environment by committing a mistake, sin or crime from time to time. This situation makes him guilty and sinful both in the eyes of people and in the eyes of Allāh. However, Allāh (cc) does not immediately punish people for their crimes. It gives the offender a certain time and opportunity to make up for his mistake. Taking advantage of this opportunity is expressed as repentance in the Qur'ân. In our research, lines and frames are focused on the relationship between the nature of sin and the nature of repentance. In this context, it is emphasized that repentance is not just a regret expressed verbally, but is a concept that originates not only with sinful believers but also with believers such as polytheists, hypocrites, and people of the book. As a result of the research, it was revealed that his sin was undergoing a unique process of repentance. The basic parts here are the nature of sin. For example, as revealed in the research, the colors of the repentance processes of polytheism, discord, hiding the truth or any other sin are different. Because what needs to be done during the repentance process is directly related to the nature of the crime committed. Since the mistakes made by believers, polytheists or hypocrites and the damages they cause are different in nature, their freedoms and rapid intervals are different from each other. While a repentant person cleans money from bad feelings and thoughts, he also continues to be a reliable part of the Islamic society. Reporting the crimes that continued after this process and the damages caused, and completing the record of contribution to the development, construction and improvement of the places with the good deeds to be committed.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Sin, Repentance, Crime, Forgiveness.

الخلاصة

الإنسان، المسؤول عن عمارة الأرض وإصلاحها، قد يضر من وقت لآخر بنفسه وبيئته بارتكاب خطأ أو خطيئة أو جريمة. هذا الوضع يجعله مذنباً وخاطئاً في نظر الناس و عند الله. ومع ذلك، فإن الله سبحانه وتعالى لا يعاقب الناس على الفور على الجرائم التي يرتكبونها. فهو يمنح الشخص الذي ارتكب الجريمة وقتاً وفرصة معينة للتعويض عن خطئه و الاستفادة من هذه الفرصة يعبر عنه بالتوبة في القرآن. ونركز في بحثنا على العلاقة بين طبيعة الذنب وطبيعة التوبة في إطار الآيات. وفي هذا السياق، يتم التأكيد على أن التوبة ليست مجرد ندم يتم التعبير عنه لفظياً، ولكنها مفهوم لا ينطبق فقط على المؤمنين المذنبين ولكن أيضاً على أصحاب العقيدة مثل المشركين والمنافقين وأهل الكتاب. ونتيجة البحث تبين أن لكل خطيئة عملية توبة خاصة بها. والمحدد الرئيسي هنا هو طبيعة الخطيئة. على سبيل المثال، كما أظهر البحث، فإن عمليات التوبة من الشرك أو الفتنة أو إخفاء الحق أو أي ذنب آخر تختلف عن بعضها البعض. لأن ما يجب فعله أثناء عملية التوبة يرتبط ارتباطاً مباشراً بطبيعة الجريمة المرتكبة. وبما أن الأخطاء والأضرار التي يسببها المؤمن أو المشرك أو المنافق تختلف في طبيعتها، فإن عملية الندم والتعويض تختلف أيضاً عن بعضها البعض. فالإنسان التائب لا ينظف قلبه من المشاعر والأفكار السيئة فحسب، بل يصبح أيضاً عنصراً موثقاً به من المجتمع الإسلامي. ومن المتوقع منه في هذه العملية أن يعوض الضرر الذي ألحقه بالمجتمع والبيئة بسبب الجرائم التي ارتكبها، وأن يساهم بأعماله الصالحة في عمارة الأرض

Giriş

İnsan, akıllı, iradeli ve buna bağlı olarak sorumlu bir varlık olarak yaratılmıştır. Sorumluluğunu hangi esaslar çerçevesinde yerine getireceği ise, bazen tüm detaylarıyla bazen de ayrıntılar akletme sürecine bırakılarak genel hatlarıyla bildirilmiştir. Konuyla ilgili izahatlar esasen vahiy yoluyla yapılmakla birlikte gerektiğinde peygamberler aracılığıyla ilave açıklamalarla da olmuştur.

İnsanoğlu, zimmetine yüklenen sorumluluğu yerine getirirken nefis gibi iç, şeytanlar gibi dış saptırıcı ve engelleyicilerle karşı karşıya kalabilmektedir. Unutmak, aldanmak, tamah etmek, iç ve dış vesvesecilere yenik düşmek gibi zaafı olan insanlar, zaman zaman sorumluluğunu ihmal etmekte ya da kendisinden beklenenin aksine davranışlar sergileyebilmektedir. Yapılan her hata ya da işlenen her günah ise muhatap olunan kişiler ya da diğer varlıklar için zararlı sonuçlar doğurabilmektedir.

Yüce Allah, işlediği bir suç ya da günahtan dolayı insanı hemen cezalandırmamakta ve de ona affına vesile olacak tövbe ve telafi imkânları vermektedir. Bu tür durumlarda, zarara sebep olduğu için hatayla yapılan bir yanlış için dahi belli bir tazmin ya da telafi söz konusu olabilmektedir.¹

Tövbe kavramı daha çok müminlerin, işledikleri bir günah sonrasında Allah'a yönelip af dilemeleri olarak anlaşılmaktadır. Fakat pişmanlığı ifade eden tövbe süreci müminlere has bir durum değildir. Bu sebeple tövbenin konusu, yükümlülük sahibi her insanın işlediği günah, yaptığı hata ya da sebep olduğu bir fesat olabilir. Öte yandan işlenen her günah aynı vasa sahip olmadığı gibi, suçun faili konumundakiler de aynı inanç ve düşünceye sahip olmayabilirler. Bu bağlamda araştırmamızın temel konusu, ayetler çerçevesinde söz konusu farklılıkların tövbenin mahiyeti ve süreci üzerindeki etkisini incelemek olacaktır. Bu çerçevede müminlerle birlikte müşrik, ehl-i kitap ve münafıkların günah ve tövbe süreçleri ele alınacaktır.

Araştırma konusuyla ilgili detayları ifade edecek olursak makalede;

- Tövbe ve tövbe süreciyle ilgili kavramların ne anlama geldiği ve sürecinin nasıl izah edildiği,
- Herhangi bir hata, suç ya da günahın nitelik ve mahiyetinin tövbe sürecindeki etkisi,
- Günahkârların sahip olduğu inanç ve düşüncelerin tövbe sürecindeki rolü,
- Yapılan hata ya da işlenen bir günah sonucu ortaya çıkan zararların tövbe edene getireceği sorumluluklar ile bunu tövbe süreciyle ilişkisi,
- Tövbe ile dile getirilen pişmanlığın sonrasında tövbe eden kişiden beklenen tutum ve davranışlar gibi hususlar ayetler çerçevesinde incelenecektir.

Hemen belirtelim ki araştırma konusu olan günahın mahiyetinin tövbe süreci üzerindeki etkisi üzerine spesifik bir çalışmaya rastlamadık. Tövbe konusunu ele alan akademik çalışmalar genel olarak Kur'ân ve hadislerde tövbe kavramı, Cüveynî (ö.1085) ve Gazzâlî (ö.1111) gibi bazı alimlerin tövbe anlayışları, İslam hukukunda tövbenin cezaya etkisi, kelâmî ekollerin ve farklı dinlerin tövbeye yaklaşımı, din eğitimi açısından tövbenin rolü gibi konula-

¹ en-Nisâ' 4/92.

ra temas etmektedir.² Bu yönüyle araştırmanın özgün bir nitelik taşıdığı ve ilgili alandaki akademik çalışmalara katkı sunacağı söylenebilir.

1. Kavramsal Çerçeve

Tövbe ve günah arasındaki mahiyet ilişkisini incelemeye geçmeden önce, konuyla ilgili Kur'ân'da geçen bazı kavramları izah etmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda araştırmanın temel kavramları olan *günah* ve *tövbe* yanında, ayetlerde tövbe sürecinin parçası olarak zikredilen *istiğfar*, *af* ve *islah* kavramlarına değinilecektir.

1.1. Günah

Günah kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de *ism*, *cünâh*, *zenb*, *vizr*, *hûb* gibi kelimelerle karşılanmaktadır ki, bunlar, insanı haktan uzaklaştıran, sevaptan alıkoyan ve akıbeti kötü olan iş ve de sorumluluğu taşıyamamanın ortaya çıkardığı kötü sonuç gibi anlamlar taşımaktadır.³ Bu bağlamda günah kavramı, İlahî emir ve yasaklara aykırı söz, fiil ve tutumları ifade etmektedir.⁴ Günah ile ilgili zikredilen kelimeler Kur'ân'da, şirk, küfür, inkâr gibi inançla ilgili durumlar yanında katl, zina, içki, kumar, faiz, su-i zan, düşmanlık, yalan, insanlar arasındaki münasebetlerde ortaya çıkan kötü davranışlar gibi hususları da ifade etmektedir.⁵

Günah kavramlarının Kur'ân'daki anlam alanı dikkate alındığında konu sadece müminlerin söz ve fiilleriyle ilgili olmadığı görülmektedir. Allah'ın (ahirette) asla bağışlamayacağı ifade ettiği şirkin⁶ yanı sıra küfür, inkâr ve nifak da bir günah çeşidi olarak zikredilmektedir. Araştırmamızda da özellikle farklı inanç gruplarının günahlarının tövbe süreci incelenecek ve günahlardaki mahiyet farkının tövbe sürecine etkisi anlaşılmasına çalışılacaktır.

1.2. İstiğfâr, Af ve Mağfiret

² Tövbe ile ilgili yapılan akademik çalışmalardan bir kısmı şunlardır: İbrahim Bayram, “Cüveynî'nin Tövbe Anlayışı”, *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 4/7 (2021), 100-121; Harun Işık, “Gazâlî'nin Tövbe Algısı”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, (2013) 1/24, 177-194; Salim Özer, “Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 6/14 (2008), 79-108; Muhammed Ali Cehdi, “Kuran ve Rivayetlerde Tövbe ve Afv Taleb Etme Meselesi”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmî Mecmuası*, 13 (2010), 353-360; Ahmet Hamitoğlu-Hayder Khaleel, “Kur'an ve Hadisler Çerçevesinde Tövbe Etmenin Günahlara Etkisi”, *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2021), 66-75; Mehmet Katar, *İlahi Dinlerde Tövbe Anlayışı Üzerine Bir Araştırma*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993); Ahmet Sarraoğlu, *Hadislerde Tövbe*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Hasan Hüseyin Güller, *Hadislerde Pişmanlık ve Tövbe*, (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Halil İbrahim Yıldırım, *Tövbe Kavramı ve Kelam Ekollerinin Tövbe Anlayışlarının Mukayesesi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Sare Emanet, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tövbe-İstiğfarın Süreç ve Yapıları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

³ Halil b. 'Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003), 1/57, 369; 2/76; 4/366; Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Mucmelu'l-Luğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Beyrut: Daru'l-fikr, 1979), 87, 199, 361, 924; 'Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muḥammed er-Râgıp el-İşfehânî, *el-Mufredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, (Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 10, 100, 134, 181, 521.

⁴ Ahmed Ubeyd el-Kubeysî, *Mevsû'atü'l-keleme ve ahavâtihhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beyrut: Daur'l-marife, 2017), 2/716-718. Ayrıca bk. Ömer Faruk Harman, Adil Bebek, “Günah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1996), 14/278-285.

⁵ Söz konusu kelimelerin kullanıldığı bazı âyet-i kerimeler için bk. el-Bakara 2/158, 181, 219; Âl-i İmrân 3/31, 178; en-Nisâ 4/2, 24, 50, 112; el-Mâide 5/18, 29, 62, 93; el-En'âm 6/31, 120; Yusuf 12/29; en-Nahl 16/25; en-Nûr 24/29; el-Hucurât 49/12. Zikredilen kelimeler yanında *hata* (*hatîe*), *seyyie* gibi başka bazı kelimeler de günah yerine kullanılabilir. Bk. el-Bakara 2/81; el-A'râf 7/161; el-Ankebût 29/12.

⁶ en-Nisâ 4/116.

İstiğfar kelimesi, “örtmek, gizlemek; affetmek, bağışlamak,” anlamlarına gelen *ğafera* kökünden gelmekte olup af ve bağışlanma dilemeyi ifade etmektedir.⁷ Mağfiret kelimesi de aynı kökün masdar halidir. Allah Teâlâ'nın günahları (günahları) *affeden*, *bağışlayan* ve *örtten* anlamındaki *Ğafûr* ve *Ğaffâr* isimleri de bu köktendir.⁸ Hem mağfiret hem de istiğfâr kelimeleri, ayetlerde af ve bağışlanma dilemeyi ifade etmektedir.⁹

Af kelimesi ise sözlükte, “silmek, yok etmek; bağışlamak, bir cezayı affetmek” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰ Kur'an'da geçen ve Allah'ın affediciliğini ifade eden “*Afiivv*” ismi de bu köktendir.¹¹ Söz konusu kelimenin türevleri Kur'an'da hem Allah'tan af dileme hem Allah'ın kullarını affetmesi hem de insanların birbirlerini affetmesi anlamında kullanılmaktadır.¹²

İstiğfârda bulunmak, af ve mağfiret dilemek, tövbe sürecinin ilk adımını oluşturmaktadır. Günahkâr kul af ve mağfiret dileyerek yaptığı işin yanlış olduğunu ve de pişmanlığını itiraf etmiş olmaktadır.

1.3. Tövbe

Sözlükte *tövbe*, “dönmek, rücu etmek; günah ve isyanından pişmanlık duyup Allah'a yönelmek, af dilemek; bağışlamak, affetmek, tövbesini kabul etmek” gibi anlamlara gelmektedir.¹³ Bu bağlamda tövbe, kulun, dinen yasak ve günah olan tutum ve davranışları terk edip meşru ve makul olanlara yönelmesi olarak ifade edilebilir.¹⁴

Tövbe ifadesi Kur'an'da isim ve fiil olarak Allah'a da nispet edilmektedir.¹⁵ Bu tür ifadelerde anlam, Allah'ın, günahkâr kulun tövbesini kabul edip ikram ve ihsan ile ona yönelmesidir.¹⁶ Fakat hemen belirtelim ki Allah'ın kuluna yönelmesi için öncelikle kulun Allah'a yönelmesi, işlediği günahlardan pişmanlık duyması ve O'ndan af dilemesi gerekir.

1.4. İslah

Kavramın kaynağı olan *salah* kelimesi, iyi, doğru, yararlı, uygun; doğruluk ve dürüstlük gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷ Söz konusu vasıfları taşıyan herhangi bir kişi ya da davranış ise, salih vasfını almaktadır. Halil b. Ahmed'in salih bir insanı, amel ve işlerinde ıslah edici

⁷ Halil b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 3/285; Muhammed b. Hasan b. Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, thk. Remzi Münir Ba'lebekkî, (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 2/778; Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, (Kahire: Daru'l-Mısriyye, ts.), 8/105-108.

⁸ el-Bakara 2/173, 182; en-Nisâ 4/25, 43; Sâd 38/66; Zümer 39/5.

⁹ el-Bakara 2/286; Âl-i İmrân 3/147; en-Nisâ 4/106; et-Tevbe 9/80.

¹⁰ Halil b. 'Aḥmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 3/192-193; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 3/222; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-'arabiyye*, thk. Ahmed Abdu'l-Gafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984), 6/2431; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 2/372.

¹¹ en-Nisâ' 4/43, 99; el-Hac 22/60; el-Mücâdele 58/2.

¹² el-Bakara 2/109, 286; Âl-i İmrân 3/134, 159; en-Mâide 5/13; et-Tevbe 9/66; en-Nûr 24/22.

¹³ Halil b. 'Aḥmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 1/191; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 14/332-333; Şâhib İsmail b. 'Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luga*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 9/473; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/91.

¹⁴ 'İşfehâni, *el-Mufredât*, 76.

¹⁵ el-Bakara 2/37; en-Nisâ 4/16; et-Tevbe 9/117-118.

¹⁶ 'İşfehâni, *el-Mufredât*, 76; Tehânevî, Muhammed 'Alî, *Keşşâfu İştlâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, thk. 'Alî Dehrûc, (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1/524-526.

¹⁷ Halil b. 'Aḥmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/406; İbn Fâris, *Mucmelu'l-Luğa*, 539; 'İşfehâni, *el-Mufredât*, 284; Zemaḥşerî, 'Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Umer b. Muhammed el-Ḥarizmî, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998), 1/554.

olarak nitelemesi, salih ve muslih (ıslah edici) olmanın birbirinin lazımı olduğunu göstermektedir.¹⁸

Salah kelimesi Kur'an'da bazen *fesat* bazen de *seyyie* (kötülük) kelimesinin karşıtı olarak kullanılmaktadır.¹⁹ Tövbe sürecinin temel kavramlarından biri olan ıslah ise, kişinin tekrar fesat ve kötülüğe düşmemesi için nefsini düzeltmesi yanında toplumda ortaya çıkan fesat ve kötülüğü gidermek ya da fesadı önlemek için çalışmak olarak ifade edilebilir.²⁰

1.5. İhlas

Samimi bir pişmanlığa dayanan tövbe sürecinin önemli kavramlarından bir de ihlastır. İhlas, “bir şeyi içine karışıp da onun değerini düşüren şeylerden temizlemek, arındırmak, saflaştırmak” anlamına gelmektedir.²¹ Dinî literatürde ise, şirk ve riyadan, bâtıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade etmektedir.²²

İhlâs kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de *dini Allah'a has kılmak* anlamında da kullanılmaktadır.²³ Münafıkların tövbe sürecinde değinilen *dini Allah'a has kılmak* tabiri, “yalnızca Allah'a yönelip O'na kulluk etmek, O'na güvenip O'ndan dilekte bulunmak, Allah'ın dinini tanıyıp din konusunda kendini O'na adanmak, tevhid inancının saflığını bâtıl itikatlarla zedelemekten sakınmak ve saf dindarlık”²⁴ gibi anlamlar taşımaktadır. İhlas vasfı, iman eden kişiyi tekrar günaha düşmekten koruması açısından da önemlidir. Zira Kur'ân'da şeytanın, ihlaslı kulları aldatmaya gücünün yetmeyeceğini itiraf ettiği görülmektedir.²⁵

Şunu ifade edelim ki Allah'a bağlılıkta şayet ihlas yoksa tövbe sürecinde istenen hedefe ulaşmak zor olacaktır. Zira ihlasın olmadığı bir tövbe, insanı tekrar şeytanların açık hedefi haline getirecektir. Bu yönüyle ihlas, insanları hem kendi nefislerinden hem de şeytanî vesveselerden koruyan bir kalkan vazifesi görmektedir.

2. Günah ile Tövbe Arasındaki İlişki

İnsanın sahip olduğu inanç ile işlediği suçun keyfiyeti, tövbe süreci üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Düşünce ve inanç farklılığı, günahın isim ve mahiyetinde farklılık ortaya çıkarmaktadır. Örneğin başka varlıkları tanrılaştırıp onları Allah'a ortak koşanlar şirk, inandığı halde müslüman görünen ama her durumda Müslümanların aleyhine davranışlar sergileyenler nifak, semavî bir kitaba inandığını söyleyen ehl-i kitap ise bildiği halde inkâr ve hakikati gizleme suçu işlemektedir. Bunun yanında Allah'a teslim olduğunu söyleyen Müslümanlar arasında da bilerek ya da bilmeyerek Rabbine karşı isyan suçu işleyenler olabilmektedir.

Tövbe, günahkâr müminler için olduğu gibi münafık, müşrik ve ehl-i kitap kimseler için de mümkündür. Araştırmada bu inanç gruplarının tövbe süreci incelenirken öncelikle

¹⁸ Halîl b. 'Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/406. Ayrıca bk. Hasan el-Muştafavî, *et-Taḥkîk fî Kelimāti'l-Kur'āni'l-Kerîm*, (Kahire–Londra: Merkezi Neşri 'Āsāri'l-'Allāme el-Muştafavî, Ṭahrān 1393 h.), 6/321-324.

¹⁹ et-Tevbe 9/102; eş-Şuara 26/152.

²⁰ Kubeyṣî, *Mevsū'a*, 7/192-193; Ali Merad, “İslah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 1999), 19/143. Hz. Şuayb'ın ifadelerinden anlıyoruz ki, insanın bu dünyadaki en temel vazifelerinden biri de gücü yettiğince ıslah faaliyetlerinde bulunmasıdır: “Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslahta bulunmak istiyorum...” (Hüd 11/88).

²¹ Halîl b. 'Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 1/432-433; Zemaḥşerî, *Esāsu'l-Belāğa*, 1/262.

²² İsfahânî, *Müfredât*, 154-155; Muştavavî, *et-Taḥkîk*, 3/112-115; Kubeyṣî, *Mevsū'a*, 4/206.

²³ en-Nisâ 4/145-147; ez-Zümer 39/2-3, 11.

²⁴ Kubeyṣî, *Mevsū'a*, 4/205-211; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 2/169; Süleyman Ateş, “İhlas”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2000), 21/536.

²⁵ el-Hicr 15/40; Sâd 38/83.

zahiren müslüman görünen ve Müslümanlarla birlikte olduklarını ifade eden ancak imkân bulduğu her anda ve mekânda İslam düşmanlarıyla ortak hareket etmekten kaçınmayan münafıkların tövbesi ele alınacaktır.

2.1. Münafık: Nifakın Tövbesi

Kişinin kendisini olduğundan başka türlü göstermesi anlamındaki nifak²⁶ masdarından türeyen münafık kelimesi Kur'ân'da, inanmadıkları halde Allah'a ve âhiret gününe iman ettiklerini söyleyen kimseler için kullanılmaktadır.²⁷ Keza Kur'ân, imanla küfür arasında şüphe içerisinde bocalayan, imandan çok küfre yakın olan münafık tipinden bahsetmektedir.²⁸ Bazı ayetlerde ise, münafıkların başlangıçta İslâm'ı benimsedikleri fakat sonrasında tekrar küfre döndükleri ifade edilmektedir.²⁹

Kur'ân, nüzul dönemindeki münafıkların bazı ruhsal ve davranışsal niteliklerinden bahsetmektedir. Örneğin Cenâb-ı Allah onların Hz. Peygamber'e, "Biz senin Allah'ın rasulü olduğuna şahadet ederiz" dediklerinde dahi yalan söylediklerini ifade etmektedir.³⁰ Söylenen söz doğru olmakla birlikte onlar inanmadıkları şeyleri söyledikleri için yalancılardır. Yine Kur'ân münafıkların, namazı isteksizce ve gösteriş için kıldıklarını,³¹ korkak, cimri, kindar ve kibirli bir karaktere sahip olduklarını haber vermektedir.³² Keza ayetlerde onların müslüman toplum içerisinde gizli açık fitne ve fesat çıkardıkları, hayır ve iyiliklere engel olmaya çalıştıkları ve hem dinî değerleri hem de müminleri aşağıladıkları ifade edilmektedir.³³

Sahip oldukları itikâdî, ahlâkî ve ruhsal bozukluklara rağmen Allah, münafıklar için tövbe kapısını yine de kapatmamıştır.³⁴ Bu sebeple tövbe vesilesiyle onların tekrar müslüman toplumunun bir parçası olmaları mümkündür. Ancak itikâdî ve ahlâkî durumları ve sebep oldukları fitne ve fesat dolayısıyla münafıkların tövbelerinin kabulü ilave bazı şartlara bağlanmıştır. Onların nasıl bir tövbe süreci takip etmesi gerektiği ise, aşağıdaki âyetlerde açıkça ifade edilmektedir:

*"Şüphesiz ki münafıklar cehennemde en alt katındadırlar; artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın. Ancak tövbe edip hallerini düzelterler. Allah'a sınıksız bağlanıp dinlerini yalnızca O'na özgü kılanlar başkadır. İşte bunlar müminlerle beraberdirler ve Allah müminlere ileride büyük bir mükâfat verecektir. Eğer siz iman eder ve şükrederseniz Allah size niçin azap etsin? Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir."*³⁵

Ayetlerin ilk kısmında tövbe etmeden ölen münafıkların cehenneme hem de en alt katına gidecekleri ve ahirette onlara yardım edecek hiçbir kişi ya da varlığın olmayacağı ifade edilmektedir. Ardından da münafıklar için bahsedilen ağır akıbetten kurtuluşun yolu gösteril-

²⁶ Sözlükte n-f-k kökü, "(tarla faresi) yuvasına girmek" anlamına da gelmektedir. Kelimenin, "tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının birinden girip diğerinden çıkması" biçimindeki kök manasından hareketle münafık, "dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çifte şahsiyetli kimse" olarak da tanımlanabilir. Bk. İsfahânî, *el-Müfredât*, 502; Zemaşşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, 2/295; Fîrüzâbâdî, *Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, Beşâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Muhammed 'Alî en-Neccâr, (Kahire: Lecnetu 'İhyâ'i't-Turasi'l-İslâmî, 1996), 5/105; Muştafavî, *et-Tahkîk*, 12/229, 231.

²⁷ el-Bakara 2/8. Bunlar inanmadıkları ve tam bir inkâr içinde oldukları için halis münafıklar olarak da isimlendirilirler. Bk. Hülya Alper, "Münafık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2020), 31/564.

²⁸ en-Nisâ 4/137, 143; Âl-i İmrân 3/167.

²⁹ et-Tevbe 9/66, 74.

³⁰ el-Münafikûn 63/1.

³¹ en-Nisâ 4/142.

³² Âl-i İmrân 3/119; et-Tevbe 9/56-57, 67; Muhammed 47/20-21; el-Haşr 59/11-13; el-Münâfikûn 63/ 4-5.

³³ el-Bakara 2/205; en-Nisâ 4/108; et-Tevbe 9/65, 67, 79; el-Ahzâb 33/57-60; el-Mücâdile 58/8; el-Münâfikûn 63/7.

³⁴ en-Nisâ 4/145-147.

³⁵ en-Nisâ 4/145-147.

mektedir. Onların tövbelerinin kabulü için özellikle dört husus zikredilmektedir: *Tövbe, ıslah, i'tisam ve ihlas*.

Tövbe sürecini incelemeye geçmeden münafıkları cehennemden en alt tabakasına sürükleyen inanç, düşünce ve eylemlere kısaca değinmek istiyoruz. Zikredilen ayetlerin siyak ve sibakı, münafıkların, iman ve küfür arasında gelgit yaşadıklarını, küfürde karar kılıp aşırıya gittiklerini, kâfirleri dost edinip onların yanında güç ve şeref aradıklarını, Allah'ın ayetlerini inkâr edip alay edenlerin meclislerinde bulduklarını haber vermektedir.³⁶ Münafıkları helake sürükleyen temel karakterlerinden biri de sürekli menfaat peşinde koşmaları, iman ve küfür tercihlerini menfaatlerine göre belirlemeleridir. Onlar, müminlerle birlikte olmalarının mı yoksa kâfirlerle birlikte hareket etmelerinin mi menfaatlerine olduğuna karar veremedikleri zamanlarda da tutarsız davranışlar sergilemişlerdir. Yaptıkları iyi işler ve ibadetler ise tamamen gösteriş ve menfaat beklentileri çerçevesinde olmuştur.³⁷

Temel nitelikleri zikredilen münafıklar için tövbe süreci, Allah'a yönelme ve pişmanlığını arz etme ile başlamaktadır. Kişi öncelikle yaptıklarından pişmanlık duyduğunu ve artık hakka döndüğünü (tövbe) ifade etmelidir. Ancak sadece dille yapılan bir tövbe, münafıkların İslam toplumunun güvenilir bir ferdi olabilmeleri için yeterli değildir.³⁸ Zikredilen ayetlerin ifadesine göre nifaktan rücu eden münafık, daha başka hususları da yerine getirmelidir. Bu bağlamda yapılması gerekenlerden biri münafığın hem kendi halini düzeltmesi hem de çevresine verdiği zararları gidermesidir ki buna ıslah denilmektedir.³⁹ Bu çerçevede onun öncelikle iman konusunda yaşadığı tereddütleri kalbinden atması, amellerindeki niyeti Allah'ın rızasına muvafık kılması ve yararlı, faydalı işlere (salih ameller)⁴⁰ yönelmesi gerekir.⁴¹ Ayrıca müminlere karşı sergilediği tutarsız ve zarar verici davranışlarını terk ederek halini düzeltmeli, nifakıyla topluma özellikle de İslam cemaatine verdiği zararı ve fesadı gidermelidir.

Tövbe ettikten sonra iç ve dış halini düzelterek İslam toplumunun bir parçası olan bir kişinin, artık her konuda Yüce Allah'a tam bir teslimiyet göstermesi gerekmektedir. Ayette geçen *i'tisâm billah*, Allah'a bağlanmayı, dolayısıyla da O'nun dinine, kitabında ortaya koyduğu emir ve yasaklarına tam teslimiyeti ifade etmektedir. Zira Âl-i İmrân suresindeki, "*Allah'ın ipine sınımsız sarılın*"⁴² ifadesini müfessirler genellikle "Kur'ân" olarak izah etmektedirler.⁴³ Kişinin Allah'a olan bağlılığı, onun Kur'ân'a olan itaatinde ortaya çıkacaktır. Keza ıslah

³⁶ en-Nisâ 4/137-140.

³⁷ Öyle ki, müminler bir zafer kazandıklarında, 'biz de sizinle beraberdik' diyerek ganimetten pay isterler, kâfirler galip geldiğinde de onlara, 'biz sizi koruduk, Müslümanların yanında yer almayarak ve onlarla ilgili haberler getirerek size destek olduk' diyerek onlardan dünyalık talebinde bulunurlardı. Bk. en-Nisâ 4/141-143.

³⁸ Burada Rasûlullah'ın (sav), münafığın söz ve davranışlarına güvenilemeyeceğini ifade ettiğini hatırlamakta fayda vardır. Hz. Peygamber, münafıklar hakkında şöyle buyurmuştur: "Münafığın alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler. Söz verince sözünde durmaz. Kendisine bir şey emanet edilince ihanet eder." Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, bab ve trc. Muhammed Zekerîya Kandehevî, (Pakistan: el-Büşra, 2016/1437), "İman", 23 (No. 33); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 1. Baskı (Beyrut-Lübnan: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1991/1412), "İman", 107-108.

³⁹ Halîl b. 'Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/406; Muştafavî, *et-Tahkîk*, 6/321-324.

⁴⁰ el-Bakara 2/25, 82; en-Nisâ 4/57; Yunus 10/4; er-Ra'd 13/29; İbrahim 14/23. Birçok ayette imandan sonra zikredilen "salih amel" ifadesindeki *salih* sıfatı da ıslah kelimesi ile aynı kökten gelmektedir (Halîl b. 'Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/406). Salih amel insanın öncelikle kendi nefsinin ıslah ettiğinin bir göstergesidir ki, toplumun ıslahı da salih kişilerin salih amelleriyle mümkün olacaktır.

⁴¹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi* (Ankara: Gece, 2017), 176.

⁴² Al-i İmrân 3/103.

⁴³ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî, (Kahire: Dâru Hecr, 2001), 5/644-646; Zemahşerî, 'Ebu'l-Kâsım Maḥmūd b. 'Umer b. Muhammed el-Ḥarizmî, *el-Keşşâf 'an Hakā'iki't-Tenzil ve 'Uyūni'l-'Ekāvil fî Vucūhi't-Te'vîl*, thk. Adil Ahmed

faaliyeti, Kur'ân'ın çizdiği sınırlar ve ilkeler çerçevesinde olmalıdır ki, bu bağlılık (*i'tisâm*) aynı zamanda kişiyi tekrar nifaka düşmekten koruyacaktır.

İş ve ibadetlerini riya için yapan münafığın tövbe süreci, ihlasla tamamlanmaktadır. Riyadan, bâtıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve gösteriş arzusundan kalbi temizlemek, her türlü iş ve ibadeti yalnızca Allah rızası için yapmak olarak tanımladığımız ihlas,⁴⁴ münafığın tövbe sürecinin dördüncü ve son aşamasını oluşturmaktadır. İhlas, aynı zamanda kişinin tövbe, ıslah ve Allah'a bağlılık (*i'tisâm*) konusundaki kararlılık ve samimiye-tini ortaya koymaktadır.

Şunu ifade edelim ki Münafıklarla ilgili en önemli sorun güven kaybıdır. Çünkü o, emanete ihanet etmekte, söz ve davranışlarında güven vermemektedir.⁴⁵ İslam toplumunun ona tekrar güvenebilmesi için onun, 'tövbe ettim' demesinin yanında pişmanlığındaki samimiyeti ortaya koyacak salih ameller işlemesi, Müslümanlarla birlikte ıslah faaliyetlerine katılması ve samimi bir şekilde Allah'ın koyduğu değerlere iman ve itaat etmesi gerekir. Münafıkların kalplerindeki nifak günahının temizlenmesi ve samimi bir şekilde mü'minler zümresine girmeleri için ayetlerde zikredilen dört şartın (*tövbe, ıslah, i'tisam ve ihlas*) elzem olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

2.2. Müşrik: Allah'a Ortak Koşmanın Tövbesi

Şirk, Yüce Allah'ın varlığına inanmakla birlikte zatında, sıfatlarında, fiillerinde ya da ibadet konusunda O'nun ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma halini ifade etmektedir.⁴⁷ Bir müşrik Allah'a yakınlaşmak için şefaathçiler edinerek, araçlar koyarak, başka varlıklardan medet umarak ya da Allah'ı bırakıp başka varlıkları dost edinerek şirk koşabilmektedir.⁴⁸ Müşrikler başka tanrılarla birlikte Allah'a da inandıklarını söyleseler de⁴⁹ Yüce Allah böyle bir inancı reddetmekte ve şirk, tövbe edilmediği takdirde affedilmeyecek bir günah olarak nitelenmektedir.⁵⁰

Allah katında en büyük günah olmakla birlikte şirkin affı da mümkündür. İnsanı şirkten temizleyecek hatta onu günahsız kılacak tek yol ise samimi bir tövbedir.⁵¹ Ancak bir müşrikin İslam toplumunun bir parçası olabilmesi için ayetlerde tövbe yanında başka şartlar da dile getirilmektedir. Tevbe suresinde Cenâb-ı Allah müşriklerin durumunu şöyle ifade etmektedir:

*"Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır."*⁵²

*"Bir mümin hakkında ne yakınlık bağına ne de antlaşma hükümlerine riayet ederler; işte onlar böyle sınır tanımaz kimselerdir. Ama tövbe ederlerse ve namazlarını kılıp zekâtlarını verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilmek isteyenler için âyetlerimizi ayrıntılarıyla açıklıyoruz."*⁵³

⁴⁴ 'Abdulmevcüd - Alî Muhammed Mu'avaḍ, (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 1/601; Râzî, *Mefâtiḥu'l-Gayb*, 8/177.

⁴⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 154-155; Muştafavî, *et-Taḥkîk*, 3/112-115.

⁴⁶ Buhârî, "İmân", 23 (No. 33); Müslim, "İmân", 107-108.

⁴⁷ Râzî, 'Ebū 'Abdillâh Faḥruddîn Muhammed b. 'Umer b. Huseyn, *Mefâtiḥu'l-Gayb*, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 11/89.

⁴⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 259; Muştafavî, *et-Taḥkîk*, 6/56-60. Ayrıca bk. Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", TDV İslam Ansiklopedisi, (Ankara: TDV, 2010) 39/193.

⁴⁹ Yunus 10/18, 106; el-Mâide 5/76; ez-Zümer 39/3.

⁵⁰ Yunus 10/31; el-Ankebût 29/61, 63; ez-Zuhruf 43/9.

⁵¹ en-Nisâ, 4/48, 116. Lokman suresinde de şirk, en büyük zulüm (haksızlık) olarak nitelenmektedir. Zira şirk, sadece Allah'a ait olan ilahlık hakkının başka varlıklara da nispet edilmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu ayet için bk. Lokmân 31/13.

⁵² Bu bağlamda Hz. Peygamber'in, "Günahtan tövbe eden, o günahı hiç işlememiş gibidir." hadisini hatırlayabiliriz. Bk. Ebu Abdullah Muhammed b. Tezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, talik. Muhammed Fuad Abdulkâkî, (b.y.: Daru İhyau'l-kütübü'l-Arabiyye, ts.), "Zühd", 30 (No. 4250).

⁵³ et-Tevbe 9/5.

Rasulü Allah (sav) Tebük gazvesine çıkınca, münafıklar yalan haberler yaymaya, müşrikler de antlaşmaları bozmaya yeltendiler. Bunun üzerine Tevbe suresinin nazil olan ilgili ayetleri, müşriklere dört ay süre vererek onların artık İslam toplumu içerisinde kalamayacaklarını, şayet kalmak istiyorlarsa da bunun bazı şartları olduğunu bildirmiştir.⁵⁴ Zikredilen ayetlerde görüldüğü üzere onlara sunulan ilk şart, tövbe etmeleri yani şirkten dönüp İslam'a girmeleridir. Onların müşrik olarak -ki onlar aynı zamanda düşman bir topluluktur- İslam toplumu içerisinde kalamayacakları, isterlerse kendilerine verilen dört aylık süre içerisinde başka bir bölgeye gidebilecekleri ifade edilmiştir. Bu durum, onların anlaşmalarını bozup düşman pozisyonuna geçmelerinin bir sonucudur. Müslümanların, yürürlükte olan antlaşmalar gereği, şirk üzere oldukları sürece müşriklerle bir arada yaşamaları ve düşmanlıklarından emin olmaları o günkü şartlarda mümkün değildi.⁵⁵ Bununla birlikte antlaşmaya sadık kalan müşrikler için antlaşma süresinin sonuna kadar mühlet verilmiştir.⁵⁶

Müşrikler için tövbe, şirk yanında düşmanlık içeren tutum ve davranışlarını düzeltmelerini de zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda şirkten tövbe etmek, yalan sözlerle Yüce Allah'a ve Rasulüne iftira atmaktan, Allah'ın ayetlerini alaya almaktan, Hz. Peygamber'i yalanlamaktan, öldürmeye teşebbüs etmekten, onu sürmeye çalışmaktan, İslam dinini kötülemekten ve aralarında savaş çıkarmaya çalışmaktan vazgeçmeyi gerektirmektedir.⁵⁷ Bölgedeki tüm şirk unsurlarının temizlenmesi ve müşrikler için herhangi bir varlık alanı kalmaması dolayısıyla, onların düşmanlıklarından emin olmanın iki yolu kalmıştı: Müşrikler, ya bölgeyi terk edecekler ya da müslüman olarak İslam toplumuna dâhil olacaklardı. Üçüncü yol ise, anlaşmanın bozulması ya da süresinin bitmesi dolayısıyla savaş haline dönülmesidir ki, bu da bölgenin güç kullanılarak şirkten temizlenmesi anlamına gelmektedir.

Müşriklerin, İslam toplumuna dâhil olup bölgede yaşamaya devam edebilmeleri için tövbe yanında namaz kılmaları ve zekât vermeleri de şart koşulmuştur. Seyyid Kutub'a göre namaz ve zekâtın tövbenin devamı olarak zikredilmesi, fikhî bir hüküm bağlamında değil, o günkü müşriklerin durumlarıyla ilgilidir. Zira bu iki husus, mevcut sıkıntıların çözümü çerçevesinde gelmiştir. Çünkü o ortamda, müşriklerin hakiki manada İslam'ı kabul etmesinin en açık delili, tövbe etmeleri yanında namazlarını kılıp zekâtlarını vermeleriydi. Bu hususlar, onların İslam'ı gönüllerine yerleştirdiklerinin açık bir tezahürü olmaktadır.⁵⁸ Ayette geçen, "(tövbe edip namazı kılarlar ve zekâtı verirlerse onlar) sizlerin dinde kardeşlerinizdir." ifadesi de bu anlamı teyit etmektedir. Aslında Rasulü Allah'ın, "Ben, Allah'tan başka bir ilâh bulunmadığına, Muhammed'in Allah'ın Rasulü olduğuna şehâdet edip, namazı dosdoğru kılınca ve zekâtı hakkıyla verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum..."⁵⁹ hadisi de söylendiği şartlar dikkate alındığında bahsedilen durumun bir ifadesidir. Bu yüzdendir ki Hz. Ebu Bekir, Rasulü Allah'ın vefatından sonra zekât vermek istemeyenlere, zekâtla namazın arasını açanlara savaş açacağını söylemiş ve de onlarla savaşmıştır.⁶⁰

İslam toplumuna katılıp Müslümanların din kardeşi olan her birey, artık diğer Müslümanlarla aynı haklara sahip olduğu gibi aynı sorumlulukları da taşımaktadır.⁶¹ Bu bağlamda namaz ve zekatla yeni Müslümanlardan, bir yandan nefislerini tezkiye edip Yüce Allah'a kar-

⁵³ et-Tevbe 9/10-11.

⁵⁴ Ebu Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abudllah en-Nemr vd. (Riyad: Daru't-tayyibe, 1409 h.), 4/8.

⁵⁵ Muhammed Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, 2. Baskı, (Beyrut: Daru'l-marife, ts.), 10/150.

⁵⁶ et-Tevbe 9/1-4.

⁵⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 6/302.

⁵⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-Arabî, 1971), 4/141.

⁵⁹ Müslim, "İmân", 32-36.

⁶⁰ Mâturîdî, 'Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd es-Semerḳandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu vd., (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 6/291-292.

⁶¹ Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, 10/169.

şı sorumluluklarını bir yandan da içinde yaşadıkları topluma karşı ekonomik sorumluluklarını yerine getirmeye çalışmaları istenmektedir.

Öte yandan âyet-i kerimede “*dinde kardeşlerinizdir*” denilerek Müslümanlara, İslam’a yeni giren bu insanlara karşı kardeşlik hukuku hatırlatılmaktadır. Zira Müslümanların en yakınlarının öldürülmeleri, mallarına el konulması, evlerinden barklarından ayrılmak zorunda bırakılmaları ve yurtlarından sürülmeleri üzerinden henüz çok zaman geçmemiştir. Böyle taze acıların getireceği kin ve intikam duygularından kurtulmak ve onlarla kardeşlik esasına dayalı bir ilişki kurmak kolay değildir. Fakat diğer yandan tevhide dayalı güçlü bir İslam toplumu için de böylesi bir inanç ve anlayış gerekmektedir.

2.3. Ehl-i Kitap: Hakikati Gizlemenin Tövbesi

Ehl-i kitap ifadesi, kendilerine Allah tarafından kitap verilen toplumları, özellikle de Yahudi ve Hristiyanları tanımlamak için kullanılır.⁶² Fakat onlar zamanla kendilerine gönderilen kitapları tahrif edip hak yoldan sapmışlardır.⁶³ Bunun üzerine Yüce Allah, onları yeniden tevhide ve ilahi buyruklara itaate davete eden yeni bir kitap ve peygamber göndermiştir.⁶⁴ Ehl-i kitap mensupları ise kendilerinin zaten İlahî bir kitaba uydukları ve doğru yolda oldukları iddiasıyla⁶⁵ hem kitabı hem de peygamberi inkâr etmişlerdir.

Ehl-i kitap mensupları, semavî geleneğine bağlı oldukları için bazı hukukî konularda müşriklerden ayrı değerlendirilmektedir. Örneğin onların yiyecekleri ve kestikleri kurbanları Müslümanlar için helal kılınmış ve kadınlarıyla evlenilebileceği bildirilmiştir. Hatta zaman zaman teyit amaçlı onlara bazı konuların sorulabileceği dahi ifade edilmiştir.⁶⁶ Bütün bunlara rağmen onlar, İslam’a ve onun peygamberine düşmanlıkta müşriklerden geri kalmamışlardır. Zamanla bu durum, iki toplum arasında tartışmalara hatta sözün geçerliliğini yitirdiği zamanlarda savaşmaya sebep olmuştur.

Ehl-i kitap için Kur’ân’da zikredilen en önemli suç ya da günahlardan biri hakikati gizlemek hususudur. Onlar hakikati bile bile gizleyerek, doğruyu arayan insanların hakikati bulmalarına engel olmuşlar, hakikati bulanları da şüpheye düşürmeye hatta eski sapkın inançlarına döndürmeye çalışmışlardır. Kur’ân’ın nüzul gayelerinden biri de onların gizlediği ve üstünü örttüğü tüm hakikatleri ortaya çıkarmaktır.⁶⁷ Kur’ân böylelikle ehl-i kitabın işledikleri günahın saptırıcı etkisini önlemeyi ya da en aza indirmeyi hedeflemiştir.

Kur’ân, gerçek ve doğru bilgiyi insanlardan gizleyen Ehl-i kitap için de tövbe tavsiyesinde bulunmuştur. Fakat bu tavsiye, başta Allah’ın laneti olmak üzere bütün lanet edicilerin lanetinin hakikati gizleyenlerin üzerine olacağını ifade eden bir tehditle gelmiştir:

*“İndirdiğimiz açık delillerle hidayet bilgisini -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah lânet eder hem de lânet okuyanlar lânet eder. Ancak tövbe edenler, kendilerini düzeltenler ve gerçeği açıkça ifade edenler bunun dışındadır. İşte bunların tövbesini kabul edeceğim. Doğrusu ben tövbeleri çokça kabul eden ve rahmeti bol olanım.”*⁶⁸

Yüce Allah gerçek bilgiyi gizleyenler için tövbe seçeneğini açık tutmuş ve onların da tövbe ettikleri takdirde rahmete kavuşacaklarını bildirmiştir. Ancak zikredilen ayetlerde dik-

⁶² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 5/489; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/567.

⁶³ Ehl-i kitabın kitaplar üzerindeki tahrif eylemleri için bk. el-Bakara 2/75; en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13, 41.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3/64.

⁶⁵ el-Bakara 2/111.

⁶⁶ el-Mâide 5/5. Ayrıca el-Enbiyâ 21/7, en-Nahl 16/43 ayetlerinde geçen “*bilmiyorsanız ehl-i zikre sorun*” ifadesi bazı yorumlarda ehl-i kitap alimleri olarak ifade edilmiştir. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 14/227, 16/228; Neseî, Ebu’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü’t-tenzil ve hakâ’îku’t-te’vil*, thk. Yusuf Ali Bedîvî, (Beirut: Dâru’l-kelîmu’t-tayyib, 1997), 2/214, 2/395.

⁶⁷ “Ey Ehl-i kitap! Resulümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphe yok ki size Allah’tan bir ışık, apaçık bir kitap geldi.” (el-Mâide 5/15).

⁶⁸ el-Bakara 2/159-160.

kat çeken husus, ‘hakikati gizleme’ suçunu işleyenler için ağır bir lanet ifadesinin olmasıdır. Bu ise söz konusu suçun günahının ve sonuçların oldukça ağır olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla burada gizlenen hakikatin mahiyeti önem kazanmaktadır ki, bu durum tövbe süreci açısından da önem arz etmektedir.

Ayetlere göre büyük bir laneti gerektiren suç Allah tarafından insanlar için açıklanmış olan “*beyyinât*” ile “*hüdâ/hidayetin*” gizlenmesidir. İlgili ayetteki “*beyyinât*” ifadesi, tefsirlerde genel olarak ‘Hz. Muhammed’in nübüvvetinin doğruluğuna dair bilgiler’ olarak izah edilmiştir. Bunun yanında recm ya da benzer dinî ahkâma işaret olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁶⁹ Hidayet ise, Hz. Muhammed’in nübüvvetinin ikrarı, ona ve onun getirdiklerine ittibanın gerekliliğine delalet etmektedir. Tüm bu hakikatlerin ise, genelde Tevrat olarak yorumlanan ‘Kitap’ta açıklandığı bildirilmektedir. Söz konusu ifade bazı yorumlarda İncil ve Kur’ân olarak da açıklanmaktadır. Yorumlarda hakikatleri gizleyenlerden kastedilenlerin ise Yahudi ve Hristiyan din adamları ve ileri gelenleri olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰

Gerçeğe dair bilgilerin gizlenmesi, insanların dalaletе düşmelerine, İslam yerine küfrü tercih etmelerine ya da küfürden kendilerini kurtaramamalarına sebep olmaktadır. Böyle bir durumda ise hem Allah hakkı hem de kul hakları ihlal edilmektedir. Bu sebeple Yüce Allah, hakikati gizleyerek ya da üzerini örterek fesada ve sapmalara sebep olan insanlara hem kendisi lanet etmiş hem de bütün lanet edicilerin lanet edeceğini bildirmiştir. Bazı yorumlarda bu lanet edicilerin, melekler ve bütün insanlar olduğu ifade edilmiştir.⁷¹

Takdir edilen ceza, suçun büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Zira lânet, Allah’ın rahmetinden uzaklaşmayı ve gazabına uğramayı ifade etmektedir ki,⁷² bu da, bir insanın başına gelebilecek en kötü akıbetidir. Fakat Yüce Allah, böyle bir günahkâr kul için dahi kapıyı kapatmamış ve şayet şartları yerine getirirse onun da affedilebileceğini bildirmiştir.⁷³

Yüce Allah, hakikati gizleyerek insanları dalaletе sürükleyen birinden öncelikle samimi bir pişmanlık (tövbe) istemektedir. Fakat günahkâr kişi, affa nail olabilmek için tövbe ile yetinmemeli ve hemen ardından ıslah faaliyetinde bulunmalıdır. Önceki satırlarda geçtiği gibi ıslah, suçlunun hem kendini düzeltmesi hem de toplumda sebep olduğu fitne ve fesadı gidermesidir. Tövbe ettikten sonra salih amellerle ıslah faaliyetlerine devam etmelidir.⁷⁴ Keza bu suçun tövbesinde olması gereken en önemli hususlardan biri, gizlenmesiyle fesat ve sapmaya sebep olan hakikatin, herkese açıkça izhar edilmesidir. Zira işlenen suçun mahiyeti, bunu gerektirmektedir ki, aksi takdirde ortaya çıkan sapma ve fesat hali devam edecektir. Zikredilen ayet-i kerime de böyle bir tövbenin eksik ve affedilmek için yetersiz olduğunu ifade etmektedir.

Kimi müfessirlere göre incelenen ayetlerdeki tövbe, pişmanlık yanında İslam dinine girmeyi ifade etmektedir.⁷⁵ Bu durumda tövbe eden kişi, müslüman olup İslam toplumunun bir parçası ve dolayısıyla da yeni sorumluluklar yüklenmiş olmaktadır. Bu bağlamdaki en önemli sorumluluk ise ıslahtır ki, o da suçun mahiyeti çerçevesinde dalaletе düşürdüklerini

⁶⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 2/729-742; Mâverdî, ‘Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. Hâbib el-Başrî, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. ‘Abdulmağsûd b. ‘Abdurrahîm, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, tsz.), 1/214-215; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 4/179-183.

⁷⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 2/729-742; Mâverdî, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, 1/214-215; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 4/179-183.

⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 2/729-742; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 4/179-183. Bakara suresindeki, “*Gerçekleri inkâr eden ve inkârcılığa saplanmış olarak ölenlere gelince, Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onların üzerindedir!*” ayeti de kimlerin lanet edebileceğine dair bilgi vermektedir. (el-Bakara 2/160).

⁷² el-Bakara 2/90; Âl-i İmrân 3/88.

⁷³ el-Bakara 2/159-160.

⁷⁴ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 2/738.

⁷⁵ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 2/729-742; Mâverdî, *en-Nuket ve’l-Uyûn*, 1/215.

İslam'a döndürmek, tahrif ettikleri kelamı da tashih etmektir. Bu durum aynı zamanda kişinin tövbesinde ne kadar samimi olduğunun bir göstergesi olmaktadır.

Burada şunu da ifade edelim ki, bir hakikatin gizlenmesi sebebiyle ortaya çıkabilecek fesat hali Müslümanlar arasında da yaşanabilir. Örneğin şahitlik gereken bir konuda bile hakikatin gizlenmesi, dolayısıyla da bir haksızlığa ve zarara sebep olunması benzer bir durumu ifade etmektedir. Bu suçun müsebbibi olan Müslümandan beklenen tövbe ise, pişmanlık yanında gizlenen hakikatin açığa çıkarılması ile imkân nispetinde ortaya çıkan haksızlığın giderilmesini içermelidir.

2.4. Mümin: Savaşa Katılmamanın Tövbesi

Tövbe kavramı öncelikle Müslüman bir sahsın meşru olmayan bir söz veya davranışı sonrasında duyduğu pişmanlığı çağrıştırmaktadır. Allah'a iman eden ve O'na sırat-ı müstakim üzere olacağına dair söz veren bir mümin, şayet bu sözüyle çelişen bir tutum ve davranış içine girerse günah işlemiş olur.⁷⁶ Günah bir yönüyle kişinin fitratını bozup onu başka günahlar için müsait hale getirirken bir yönüyle de kişinin İslam toplumuna karşı sorumluluklarını ihmal ve ihlali etmesine sebebiyet vermektedir. Bu yüzden günahkâr kişi tövbe ederek hem kendi fitratını ıslah etmeye hem de topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmeye çalışmalıdır.

Önceki satırlarda değinilen münafık, müşrik ve ehl-i kitabın tövbelerinde dikkat çeken ortak nokta, suçun yani günahın vasfının tövbenin mahiyetini belirlemiş olmasıydı. Aynı husus, günahkâr bir Müslümanın tövbesi için de söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında günahkâr mümin de tövbe için, samimi bir pişmanlık yanında kendi ahvalini düzeltmeye, benzer bir hataya düşmemeye ve İslam toplumunda açtığı yaraları sarmaya çalışmalıdır.

Tevbe suresinin nüzulüne sebep olan Tebuk seferi, bir müminin tövbe sürecinin nasıl olması gerektiğine dair oldukça güzel bir örnek sunmaktadır. Bilindiği gibi Tebuk seferi, sıcağın bir mevsimde, hasat zamanında, uzak bir diyara ve güçlü bir orduya karşı yapılmıştı.⁷⁷ Bu durum, Kur'an'ın "*sâatü'l-usre*" (güçlük zamanı)⁷⁸ olarak ifade ettiği sefer için gerekli hazırlıkları da etkilemişti. Ciddi bir malî külfetin ortaya çıktığı sefer hazırlıklarında münafıklar sefere katılmamak için çeşitli gerekçeler ileri sürüp Hz. Peygamber'den izin alırken kimi Müslümanlar da işi ağırdan almışlardı. Hatta öyle ki bazı Müslümanlar da çeşitli gerekçelerle sefere katılmayıp Medine'de kaldılar.

Orduya katılmayanlar, sefer dönüşü Rasulüllah'a gelerek özür beyan edip bağışlanma talebinde bulundular. Rasulüllah, içlerinden sadece durumları müsait olduğu halde Tebuk Seferi'ne katılmaktan kaçınan ve ordunun dönüşü sonrasında mazeretleri olmadıkları halde sefere katılmadıklarını açıkça söyleyen üç mümin hakkında herhangi bir hüküm vermedi⁷⁹ ve onların durumunu Yüce Allah'a havale etti. Haklarında bir hüküm gelinceye kadar da onlarla arasına mesafe koydu. Bunun üzerinde diğer Müslümanlar da onlarla ilişkilerini kestiler. Bu durum bahsedilen üç mümine çok ağır geldi. Nihayetinde yaklaşık elli gün sonra gelen âyetler onların tövbelerinde samimi olduklarını ve yaptıkları tövbenin Allah tarafından kabul edildiğini bildirdi:

⁷⁶ Kubeyî, *Mevsü'a*, 2/716-718.

⁷⁷ Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984), 10/196.

⁷⁸ et-Tevbe 9/117. Bu sebeple orduya "*Ceyşü'l-usre*", gazveye "*Gazvetü'l-usre*" adı verilmiştir. Sefer sırasında münafıkların çıkardığı fitne ve fesadı anlatan, iç yüzlerini ortaya koyan âyetlerin inmesi dolayısıyla buna "*Gazvetü'l-fâdiha*" da denilir. Bk. Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 3/8; İsmail Yiğit, "Tebük Seferi", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: 2001), 40/228.

⁷⁹ Rivayetlere göre Kur'an'da, "Bir diğer grubun durumu ise Allah'ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir." (et-Tevbe 9/106) diye söz edilen bu üç kişi Kâ'b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebî'dir. Bk. Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Giza: 2000), 7/306; Celaleddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Kahire: Hicr, 2003), 7/578-579.

“Allah geriye bırakılan (savaşa katılmayan) üç kişinin de tövbesini kabul etti. Sonunda, bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmeye başlamış, vicdanları kendilerini sıkıştırmış ve Allah’a karşı O’ndan başka sığınılacak kimse olmadığını anlamışlardı. Bunun üzerine O da eski durumlarına dönmeleri için onlara tövbe nasip etti. Şüphesiz Allah, tövbeleri çokça kabul edendir, çok merhametlidir.”⁸⁰

Âyetin başındaki “geriye bırakılan” ifadesini, “Tebük Seferi’nden geri kalanlar” şeklinde yorumlayanlar olmakla birlikte, daha çok Tevbe suresinin 106. ayetiyle⁸¹ irtibatlandırarak “bağışlanmaları ertelenenler” anlamı verilmiştir. Bir diğer ifadeyle haklarındaki hüküm hemen verilmemiş, daha sonraya bırakılmış kişilerdir.⁸²

İmkânları olduğu halde Tebük Seferi’ne katılmayanlardan bir kısmı günahlarını itiraf etmiş, pişmanlıklarını dile getirmiş ve ardından da Allah ve Rasulünden af dilemişlerdir. Allah (cc) da tövbelerini kabul ederek onları bağışlamıştır. Ancak Yüce Allah Hz. Peygamber’e, onların günahlarının tezkiyesi için mallarından biraz alıp sadaka olarak ihtiyaç sahiplerine dağıtmasını emretmiştir. Daha sonra da onların affi için dua etmesini istemiştir. Bununla birlikte pişmanlık duyanlara, sadece tövbe ile yetinmemeleri ve Yüce Allah’ın rızasını kazanacak amellerde bulunmaları emredilmiştir.⁸³

Tebük seferinden geriye kalan üç kişinin tövbelerinin kabul edildiğini bildiren ayetin ardından Yüce Allah, “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.”⁸⁴ buyurmaktadır. Bu ayet, öncelikle onlara işledikleri suçun mahiyetini hatırlatmakta ve bir daha tekrarlamaları için uyarıda bulunmaktadır. Bu ifadelerle onlara, herhangi bir zaman, zemin veya durumda Yüce Allah’ın bir emri söz konusu olduğunda mutlaka itaat etmelerini ve asla müminler topluluğundan geri kalmamalarını salık vermektedir.

Görünen o ki, Tebük seferine çıkmamak, öncelikle sefer emri Allah’tan geldiği için O’nun emrine yönelik bir itaatsizlik içermektedir. İkinci olarak sefere katılmamak için gerçeklikten uzak bahaneler ileri sürülmüştür ki, bu durum, müminlerin en önemli vasıflarından sadık ve emin olma sıfatına aykırı bir durumdur. Keza gelişen olaylar sonucunda Müslümanlar çok zor bir dönemde, güçlü bir ordu ve önemli bir tehlike karşısında yalnız bırakılmışlardır. Bu tavır ise, İslam toplumundan kopma ve toplum içerisinde bir bölünme meydana getirmeye sebep olabilmektedir. Seferin zorluğu yanında onları suça iten bir diğer husus ise, hurmaların olgunlaşması ve hasat mevsiminin gelmesi gibi dünyalık endişelerdir. Sıcak havada sefere çıkmak yerine hurmalıkların gölgesinde oturmak onların nefislerine daha cazip gelmiştir.⁸⁵

Zikredilen âyetler göstermektedir ki, Tebük seferinde geri kalanlardan pişmanlık yanında tövbelerinin kabulü için istenenler, onların suçları ve günahlarının mahiyetiyle doğrudan ilintilidir. Örneğin Yüce Allah onların mallarından sadaka alınmasını emretmektedir ki, bu husus, onların sefere çıkmasına mâni olan maddî arzularının ıslah ve terbiyesine yöneliktir. Mallarından sadaka alınarak onlara hem dünyalık kaygıların Allah’ın emrine itaatsizliğe sebebiyet vermemesi gerektiği hem de mal biriktirmek yerine onları ihtiyaç anında sarf etmenin

⁸⁰ et-Tevbe 9/118.

⁸¹ “Bir diğer grubun durumu ise Allah’ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir. Allah bilen ve hikmetle yönetendir.” et-Tevbe 9/106.

⁸² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 12/53-66; Mâverdî, *en-Nüket*, 2/413.

⁸³ “Bir başka grup var ki, onlar iyi işe bir de kötü iş karıştırdıktan sonra günahlarını itiraf etmişlerdir. Umulur ki Allah onların tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah çok esirgeyici, çok bağışlayıcıdır. Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah her şeyi çok iyi iştikte ve bilmektedir. Bilmiyorlar mı ki, kullarının tövbesini kabul eden Allah’tır, sadakaları kabul eden de O’dur. Şüphesiz Allah tövbe kapısını alabildiğine açık tutmaktadır, rahmetiyle her şeyi kuşatmaktadır. De ki: “Durmadan bir şeyler yapın; yaptıklarınızı Allah da peygamberi de müminler de görecektir. Sonunda, gizliyi de açığı da bilen huzuruna çıkarılacaksınız ve O size yapmış olduklarınızı haber verecektir.” (et-Tevbe 9/102-105).

⁸⁴ et-Tevbe 9/119.

⁸⁵ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr*, 10/196; Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 3/8.

daha faziletli olduğu hatırlatılmaktadır. Hatta öyle bir zaman gelir ki, eldeki malların büyük bir kısmından fedakârlık yapılması dahi gerekebilir. Söz konusu durum Tebük seferine çıkılırken yaşanmıştı ki, münafıklar hariç herkes sefer hazırlığı için imkân ölçüsünde maddî manevî her türlü destekte bulunmuştu.⁸⁶ Mallarından sadaka alınması hususundaki emir, aynı zamanda onların kalbindeki mal sevgisini tezkiye edecek cezâî ve eğitici bir taleptir. Böylesi bir tezkiye ise, tövbenin şartlarından olan günahın tekrar etmemesi için önleyici bir tedbirdir.

Öte yandan ayetlerde suçlulardan, mutlaka iyi bir şeyler yapma gayretinde olmaları istenmektedir. Yapacakları bu ameller aynı zamanda onların tövbelerindeki samimiyeti ortaya koymaktadır. Zira onlar, sefer emrine uymayıp orduya katılmamakla hem Allah'a hem Rasülüne hem de müminlere karşı bir suç işlemişlerdir. Bu açıdan yapmaları istenen ameller hem tövbelerindeki samimiyeti gösterecek hem de açtıkları yarayı telafi ve tazmin edecektir. Keza onlardan bir şeyler yapmanın gayretinde olmalarının istenmesi, hurma gölgelikleri altında oturmanın değil de Allah yolunda olmanın onları pişmanlığa sürükleyecek bir akıbetten koruyacağına dair güçlü bir mesaj içermektedir.

Tebük seferinden geri kalan üç kişinin tövbesinin kabulü sonrasında Allah (cc), müminlerden takva sahibi olmalarını ve sadık kimselerle birlikte hareket etmelerini istemiştir.⁸⁷ Takva, Tebük sefer emrinde olduğu gibi Allah'tan bir emir geldiği zaman şeksiz şüphesiz ve hiç ayak sürümeden itaat edilmesini, dolayısıyla da Allah'ın gazabından ve azabından korunmasını çağrıştırılmaktadır.⁸⁸ Zira Tebük seferi için emir gelince ağırdan alanlar, ayak sürüyenler ve sefere katılmayanlar olmuştu.⁸⁹ Bu emir, dünyayı ahirete tercih ederek Allah'ın emrine itaat hususunda gönülsüz olanlar için bir uyarı niteliğindedir.⁹⁰ Öte yandan bu hatırlatma, benzer bir durumda nasıl bir tutum sergileneceğini de öğretmektedir.

Ayetin devamındaki “*sadıklarla birlikte olun*” kısmı, Müslümanları zor dönemde yalnız bırakmamayı ve İslam toplumundan ayrılmamayı hatırlatmaktadır. Seferden geri kalmanın getirdiği en büyük problemlerden biri, bölünmeye ve kopmaya sebep olarak, tevhide hedefleyen İslam'ın inşa ettiği toplumun birliğine zarar vermesidir. Böylesi bir fitne ise, İslam devletini ve toplumunu zaafa uğratacak bir durumdur. Anlaşıyor ki tövbenin samimiyetini gösteren amellerden biri de, sonraki sefer emirlerinde İslam toplumundan ayrılmayıp onlarla birlikte hareket etmeleridir.

Ayetteki hitabın, ‘müminlerle...’ değil de ‘sadıklarla birlikte olun’ şeklinde gelmesi de önemli bir ayrıntıya dikkat çekmektedir. Zira sefere katılmamak için izin isteyenlerin birçoğunun gerekçesi, hakiki bir mazeret içermiyordu. Onlar gerçek niyetlerini saklayarak sahte mazeretler ileri sürmüşlerdi.⁹¹ Ayet öncelikle onlara doğru olmalarını emretmektedir. Diğer taraftan ayet, geride kalanlara da bundan sonra Tebük seferine katılanlar gibi Allah'a ve Rasülüne verdikleri ahitlerine sadık olmalarını öğütlemektedir.

Kur'an'ın müminleri davet ettiği tövbenin, Tahrîm suresinde *nasuh* vasfıyla (*tövbe-i nasûh*) nitelendiğini görmekteyiz.⁹² Söz konusu *nasûh* kelimesi, “hâlis, ihlaslı, katışıksız” anlamları yanında “düzeltici, onarıcı” gibi anlamlar da içermektedir. Bu çerçevede *tövbe-i nasûh*, samimi bir pişmanlık, aynı hataya tekrar düşmeme kararlılığı ve yapılan hatayı telafi

⁸⁶ et-Tevbe 9/119.

⁸⁷ et-Tevbe 9/119.

⁸⁸ Halîl b. 'Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, 4/394; İsfahânî, *Müfredât*, 530-531.

⁸⁹ Ebû Hâyyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, 5/44; İbn 'Aşûr, *et-Tahrîr*, 10/196.

⁹⁰ “Ey iman edenler! Size ne oldu ki, “Allah yolunda seferber olun” denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa âhiretten vazgeçip de dünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz? Hâlbuki dünya hayatının sağladığı fayda âhiretinkine göre pek azdır.” (et-Tevbe 9/38).

⁹¹ Taberî, *Cāmi 'u'l-Beyān*, 11/478.

⁹² et-Tahrîm 66/8.

etme gayreti olarak ifade edilebilir.⁹³ Hz. Ali de makbul bir tövbe sürecinin, “geçmiş günahlara pişmanlık, terkedilen farzları iade etme, gasp edilen hakları geri verme, hasımlarla helâlleşme, bir daha tekrarlamama kararlılığı ve nefsi Allah’a itaate yöneltme gibi altı şart içermesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁴ Şunu belirtelim ki zikredilen tüm şartlar, kâmil bir tövbe sürecinin neler gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Yaratıcının tanıdığı özgürlük sayesinde insan; mümin, kâfir, müşrik, münafık gibi farklı inanç ve düşüncelere sahip olabilmektedir. Bununla birlikte Yüce Allah her insandan, tevhid üzere bir imanla Allah hakkını; hak ve adalete dayanan bir hayat anlayışıyla da kul ve kamu hakkını gözetmesini istemektedir. Bu çerçevede insanın fitne ve fesattan kaçınması ve ıslah ve inşa faaliyetlerinde bulunması gerekmektedir. Bu durum, insan fitratının korunması ve toplum hayatının sağlıklı ve güçlü bir yapıya kavuşması için de elzemdir.

Öte yandan insan zaman zaman gerek nefsânî arzuları gerekse çevresel unsurların etkisiyle Rabbinin razı olmayacağı tutum ve davranışlarda bulunabilmektedir. Suç ya da günah olarak ifade edebileceğimiz bu tür davranışlar bir yandan insan fitratına bir yandan da toplumsal yapıya zarar verebilmektedir. Akıllı ve sorumluluk taşıyan bir insandan bu tür durumlarda beklenen davranış ise, erkenden hatasından dönmesi, pişmanlığını ifade etmesi ve sebep olduğu zararları telafi etmenin yollarını aramasıdır.

Araştırmamız göstermektedir ki Kur’ân, farklı düşünce ve inanç gruplarından sadır olan her bir suç ve günah için farklı bir tövbe süreci belirlemiştir. İşlenen her bir günahın tövbe sürecini belirleyen temel etken, günahkâr kişinin durumu, günahın mahiyeti ve ortaya çıkardığı sonuçlar olmuştur. Bu bağlamda şirk günahı ile nifak günahının ya da hakikati gizleyen bir ehl-i kitap mensubunun günahı ile savaştan kaçan bir Müslümanın tövbe ve af süreci farklı cereyan etmektedir.

Sonuç olarak şunu da belirtelim ki her tövbe sürecinin başlangıç ve hedef noktası aynıdır. Her günahkardan beklenen ilk şey samimi bir pişmanlık ve dönüş kararlılığıdır. Tövbe sürecinin varmak istediği sonuç ise, insanın, özüne (fitrat) dönüp nefisini ıslah etmesi, işlenen suç sebebiyle İslam toplumunda açılan yaranın onarılması ve işlenecek salih amellerle toplumun birlik ve gelişimine katkıda bulunulmasıdır. Tüm bu sürecin Allah katında değer kazanabilmesi ise, tövbenin nasuh olmasına yani her aşamada ihlasın korunmasına bağlıdır.

⁹³ 'İşfehâni, 'el-Mufredât, 494.

⁹⁴ Zemaşşerî, el-Keşşâf, 6/162.

Kaynakça

- Alper, Hülya. “Münafık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/564-566. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ateş, Süleyman. “İhlas”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/535-537. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Bayram, İbrahim. “Cüveynî'nin Tövbe Anlayışı”. *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2021, cilt: IV, sayı: 7, s. 100-121.
- Beğavî, Ebu Muhammed el-Ferra el-. *Me'âlimu't-Tenzîl*. thk. Muhammed Abudllah en-Nemr vd. Riyad: Daru't-tayyibe, 1409 h.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şâhîh*. bab ve trc. Muhammed Zekeriya Kandehevî, Pakistan: el-Büşra, 2016/1437.
- Cehdi, Muhammed Ali. “Kuran ve Rivayetlerde Tövbe ve Afv Taleb Etme Meselesi”. *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası*, 2010, sayı: 13, s. 353-360.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdu'l-Gafûr Attâr, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 3. Baskı, 1984.
- Ebû Hayyân el-'Endelüsî. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*. thk. 'Âdil 'Aḥmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvaḍ, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1993.
- Emanet, Sare. *Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tövbe-İstiğfarın Süreç ve Yapıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Ezherî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luḡa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire: Daru'l-Mısriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *Beşâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Muhammed 'Alî en-Neccâr, I-VI, Kahire: Lecnetu 'İhyâ'i't-Turasi'l-İslâmî, 1996.
- Güller, Hasan Hüseyin. *Hadislerde Pişmanlık ve Tövbe*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Ḥalîl b. 'Aḥmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Abdulhamid Hendâvî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Harman, Ömer Faruk - Bebek, Adil. “Günah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/278-285. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Ḥasen el-Muştafavî, *et-Taḥkîk fî Kelimâti'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, I-XIV, Kahire-Londra: Merkezi Neşri 'Âsâri'l-'Allâme el-Muştafavî, Ṭahrân 1393 h.
- Hayreddin Karaman vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Işık, Harun. “Gazâlî'nin Tövbe Algısı”. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2013/1, sayı: 24, s. 177-194.
- İbn Âşûr. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Dureyd, Muhammed b. Hasan. *Cemheratu'l-Luḡa*. thk. Remzi Münir Ba'lebekkî, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *Mucmelu'l-Luḡa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Daru'l-fikr, 1979.

- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. Giza: 2000.
- Katar, Mehmet. *İlahi Dinlerde Tövbe Anlayışı Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*. Ankara: Gece, 2017.
- Kazvînî, Ebi Abdillâh Muhammed b. Tezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. talik. Muhammed Fuad Abdülbaki, (b.y.: Daru İhyau'l-kütübü'l-Arabiyye, ts.)
- Kubeysî, Ahmed Ubeyd. *Mevsü'atü'l-kelime ve ahavâtihhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Daur'l-marife, 2017.
- Mâtürîdî, 'Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd es-Semerḳandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu vd.. 17 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Mâverdî, 'Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. Muhammed b. Ḥabîb el-Başrî. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdulmaḳşûd b. 'Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- Merad, Ali. "İslah". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/143-156. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Muhammed Reşit Rıza. *Tefsiru'l-Menar*. Beyrut: Daru'l-marife, 2. Basım, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut-Lübnan: Daru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1. Basım, 1991/1412.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Maḥmûd. *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳâ'ıku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Beyrut: Dâru'l-kelimu't-tayyib, 1997.
- Özer, Salim. "Günahların Affında ve Cezaların Düşmesinde Tövbenin Etkisi". *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2008/1, cilt: VI, sayı: 14, s. 79-108.
- Râğîb el-'İşfehânî, 'Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrüt: Daru'l-Ma'rif, ts.
- Râzî, 'Ebû 'Abdillâh Faḫruddîn Muhammed b. 'Umer b. Hüseyn. *Mefâtîhu'l-Ġayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Şâhib İsmail b. 'Abbâd. *el-Muḥîṭ fi'l-luga*. thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994
- Sarraoğlu, Ahmet. *Hadislerde Tövbe*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Seyyid Kutup. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-Arabî, 7. Basım, 1971.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Şirk", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/193-198. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Suyûtî, Celaleddin. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Hicr, 2003.
- Ṭaberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Tehânevî, Muhammed 'Alî. *Keşşâfu İştîlâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. 'Alî Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Yıldırım, Halil İbrahim. *Tövbe Kavramı ve Kelam Ekollerinin Tövbe Anlayışlarının Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,

2006.

Yiğit, İsmail. “Tebük Seferi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/228-230. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Zemaşşerî, 'Ebu'l-Kāsım Maḥmūd b. 'Umer b. Muḥammed el-Ḥarizmī. *el-Keşşāf 'an Ḥakā'iki't-Tenzil ve 'Uyūni'l-'Eḳāvil fī Vucūhi't-Te'vil*. thk. 'Ādil 'Aḥmed 'Abdulmevcūd - 'Alī Muḥammed Mu'avvaḍ. 6 Cilt. Riyāḍ: Mektebetu'l-'Ubeykān, 1998.

Zemaşşerî, 'Ebu'l-Kāsım Maḥmūd b. 'Umer b. Muḥammed el-Ḥarizmī. *Esāsu'l-Belāga*. thk. Muḥammed Bāsil 'Uyūnu's-Sūd. 2 Cilt. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Fatih Tok

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.